

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Internet: www.judaica-zwolle.nl E-mail: info@judaica-zwolle.nl

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 27, Nummer 1 / Chesjwan 5774 – Oktober 2013

OPLAGE 300 EXEMPLAREN - ABONNEMENT €8,00 - POSTGIROREKENING 259272

Middeleeuws-Spaans jodendom blijft intrigeren

Van de redactie

In de hedendaagse discussie over de verhouding tussen de drie monotheïstische godsdiensten wordt nog wel eens een beroep gedaan op de tolerantie in het islamitische Spanje tijdens de middeleeuwen. Maar wat is de waarde van dat verhaal voor de wederzijdse beeldvorming vandaag de dag?

In haar artikel “De hardnekkige Schrift, of: hoe joods was joods in middeleeuws Sefarad?” laat Irene Zwiep (zij verzorgde vorig seizoen een cursus voor de Stichting Judaica) zien dat bovenstaande vergelijking slechts van geringe betekenis is voor het hedendaagse debat. Het Spaanse jodendom in die tijd was een ander soort jodendom dan het jodendom nu, en ook de Spaanse islam uit die tijd was dermate verlicht dat veel hedendaagse moslims die niet meer als islam zouden ervaren. Al te vaak worden moderne begrippen, discussies en tegenstellingen op historische situaties geprojecteerd om er de eigen zienswijze “historisch” mee te rechtvaardigen. Jodendom was niet altijd en overal Talmoed-jodendom. In het middeleeuwse Spanje (Sefarad) was het jodendom meer “Schrift-jodendom”: veel Bijbel, weinig Talmoed.

Ook kunt u in dit bulletin een artikel vinden van Peter van ‘t Riet over oogsten en dorsen in de Bijbel. Daarin laat hij zien dat de oogsttijd niet alleen een tijd van ongecompliceerde vreugde was, maar ook een tijd waarin het kaf van het koren moest worden gescheiden. En dat niet alleen agrarisch, maar ook ethisch, moreel en juridisch. Verder is er de 7e aflevering in “Joodse humor” geschreven door dezelfde auteur. Deze keer vergelijkt hij joodse humor met Engelse humor. Is there a difference? Oordeelt u zelf.

Vervolgens vindt u een aankondiging van de 15e Samuel-Hirschlezing op zondag 10 november 2013 in de Zwolse synagoge. De lezing wordt gehouden door rabbijn Lody van de Kamp en gaat over “Geloven achter de voordeur?” (let op het vraagteken). En tot slot is er een bijdrage over de oprichting van de Stichting Zwolse Stolpersteine die in Zwolle gedenksteden gaat aanbrengen in het plaveisel bij woningen waar joden gewoond hebben die zijn omgebracht in de Duitse concentratiekampen.

We hopen dat we met deze aflevering weer een interessant nummer voor u hebben samengesteld.

Gymnasium Celseanum met rechts de gymzaal waarin op 2 en 3 oktober 1942 veel Zwolse joden verzameld werden om van daaruit naar kamp Westerbork te worden gedeporteerd.

De hardnekkige Schrift, of: hoe joods was joods in middeleeuws Sefarad?

Door Irene Zwiép, Universiteit van Amsterdam

Het middeleeuwse Spanje wordt vaak voorgesteld als het land van de *tres culturas* of ‘drie culturen’, waar moslims, joden en christenen hun geloof vrijelijk naast en soms zelfs met elkaar konden belijden: de beroemde *convivencia*, letterlijk ‘het samenleven’.

De hoven van Cordoba en Toledo waren beroemd om hun tolerantie en ongekeerde culturele bloei. In de tuinen werd samen gedicht en gedronken, in de zalen geregeerd en wetenschap bedreven. Met de christelijke herovering van het schiereiland (de *Reconquista*) verandert dit beeld geleidelijk. En toen de *Reyes Catholicos* (de ‘katholieke koningen’ Ferdinand en Isabella) in 1492 het laatste moslim-bolwerk Granada veroverden, was het definitief gedaan met harmonie en verdraagzaamheid. Op 31 maart van dat jaar sommeerden zij hun joodse onderdanen om binnen vier maanden het land te verlaten, op straffe van confiscatie van bezit en dood op de brandstapel. Toen de joodse gemeenschappen in 1497 ook gedwongen werden het aangrenzende Portugal te verlaten, kwam er definitief een einde aan de (openlijke) joodse aanwezigheid op het Iberisch schiereiland.

Zo luidt, in grote lijnen, het verhaal. Maar klopt dat verhaal wel helemaal? Zijn er niet een paar relativerende kanttekeningen te plaatsen bij die *convivencia*? Wat betekent in de middel-

eeuwse context een modern begrip als religieuze verdraagzaamheid? En gaat dit alles niet al te zeer over een piepkleine joodse bovenlaag? Wat betekende dat voor de rest van de joodse bevolking – hoe zag hun cultuur er eigenlijk uit? Hoe Iberisch en ook: hoe joods was die cultuur eigenlijk? Deze laatste vraag staat centraal in de volgende korte schets, die helaas geen gedetailleerd overzicht kan bieden van meer dan duizend jaar joodse geschiedenis op het Iberisch schiereiland. In plaats daarvan zullen we vooral nader ingaan op één aspect, dat de cultuur van het Iberisch Jodendom lijkt te onderscheiden van die van de joodse gemeenschappen elders in Europa: de centrale rol van de Bijbel, ten koste van de Talmoed, in het denken en doen van de middeleeuwse Sefardim.

Een verdeelde Diaspora

Sinds enkele jaren woedt in academische kringen een fikse discussie rond de vraag hoe we ons het Europese Jodendom van de late oudheid en de vroege middeleeuwen nu precies moeten voorstellen. In 2007 publiceerden Arye Edrei en Doron Mendels, beiden verbonden aan de universiteit van Tel Aviv, een artikel waarin ze ‘bewezen’ dat de eerste rabbijn op zijn vroegst in de negende eeuw van de gewone jaartelling voet aan Europese wal kon hebben gezet. De specialistische *talmoed tora* die in de scholen van Eretz Yisrael en Babylonië werd beoefend, zo betoogden ze, was eenvoudigweg te Aramees, te mondeling, en dus te lokaal om tot de westelijke Diaspora door te kunnen dringen. Tegenover het nieuwe *oral torah Judaism* van de rabbijnen beleed men daar het *written torah Judaism*, geschoeid op Bijbelse leest en gevoed door de klassieke, Grieks-Romeinse erfenis. Alfa en omega van deze conservatieve variant was de Septuagint, de Griekse Bijbelvertaling uit Alexandrië. Voor ethische lessen ging men te rade

Kaart van Spanje omstreeks 1035 – Donkergrijns het islamitische en lichtgrijs het christelijke gebied (www.spainthenandnow.com).

bij de Romeinse wijsgeer Seneca, en Pesach vierde men (voor zover dat nog kon sinds de Tempel was verwoest), volgens de aloude richtlijnen in de boeken Exodus en Deuteronomium. De Misjna, waar in tractaat *Pesachim* de kern van de Pesach-Haggada staat geformuleerd, was in Europa immers nog volslagen onbekend.

Toegegeven, het is een boude revisie, en de heren hebben er dan ook stevig van langs gekregen in de geleerde pers. Hun nauwgezette bewijsvoering tegen de rabbijnse aanwezigheid kon de meeste sceptici nog wel overtuigen. Maar hun voorstelling van hoe de rabbijnen het Westen uiteindelijk voor zich hadden gewonnen was op zijn zachtst gezegd ontoereikend. Want waar kwamen de eerste import-rabbijnen eigenlijk vandaan? Waar vestigden ze zich, en hoe slaagden ze erin om in zo korte tijd zo'n indrukwekkend netwerk op te zetten, dat reikte tot in de christelijke Rijnstreek? Deze cruciale vragen worden door Edrei en Mendels amper gesteld, laat staan beantwoord. En dat, terwijl er in de middeleeuwse joodse bibliotheek genoeg informatie over het onderwerp bijeen te sprokkelen valt. Met name de Iberische boekenplank biedt, zoals we zullen zien, nuttige aanknopingspunten voor het inkleuren van de zwarte gaten in Edrei en Mendels' betoog.

In het jaar 1161, in het christelijke Toledo, voltooide de filosoof Abraham ibn Daud zijn Boek van de Traditie (*Sefer ha-Kabbala*). In het laatste hoofdstuk beschreef hij de opkomst en bloei van de joodse gemeenschappen in zijn geboortestreek, het door moslims bestierde al-Andalus van voor de *Reconquista*. Met trots dacht hij terug aan de talmoedscholen van Lucena en Almeria, aan de eminente geleerden en hun discipelen, en aan welgestelde ambtenaren als Samuel 'De Vorst' ibn Nagrela (d. ca. 1056), die de hele joodse wereld, van Kairuwan tot Jeruzalem, had voorzien van Tora-rollen en halachische naslagwerken. Ibn Daud schaamde zich echter niet te benadrukken dat deze joodse intellectuele rijkdom uiteindelijk terugging op een heel wat minder verheffend, islamitisch tijdverdrijf: de lucratieve combinatie van kaapvaart en slavenhandel.

Het was allemaal begonnen toen admiraal Ibn Rumachis er door koning Abd ar-Rachman opuit was gestuurd om de schatkist van Cordoba aan te vullen. Ibn Rumachis zette koers naar Palestina, maar boog voortijdig af naar de Griekse Zee. Daar stuitte hij op een schip met aan boord vier

beroemde geleeren, op weg om in de — verder onbekende — stad Sefastin aan een *kalla*, een soort rabbijnse nascholingscursus, deel te nemen. Ibn Rumachis enterde het schip en nam de mannen buit, zonder overigens naar hun identiteit te vragen. Na een tocht langs de kust van Noord-Afrika, waar alvast twee rabbijnen van de hand werden gedaan, kwam men aan te Cordoba, waar ook Rabbi Mozes en Rabbi Chanokh aan de hoogste bieder werden verkocht. Het duurde echter niet lang of hun halachisch vernuft kwam aan het licht. Het koppel werd door de joden van Cordoba opgelucht binnengehaald als vervangers voor de — ternauwernood capabele — zittende rabbijn, die zonder opzegtermijn werd ontslagen.

Ook al is deze episode nog zo fantastisch, alleen al het feit dat Ibn Daud eraan refereert, maakt haar tot een goudmijn voor de historicus. Want lezen we deze rabbijnse ontstaansmythe nog eens met de Edrei-Mendels-these in het achterhoofd, dan kunnen we voorzichtig concluderen: (1) dat al-Andalus tijdens de regeringsperiode van Abd ar-Rachman II (tot circa 850) hooguit een gebrekkige rabbijnse traditie kende; (2) dat het oostelijke Middellandse-Zeegebied daarentegen een *hotspot* was voor halachische expertise; en (3) dat die expertise uiteindelijk via Noord-Afrika op het Iberisch Schiereiland terecht kwam. Die Noord-Afrikaanse connectie wordt overigens bevestigd door de iets oudere *Megillat Achimaats*, de Rol van een zekere Achimaats, die in het jaar 1008 zijn stamboom reconstrueerde en daarbij terloops vermeldt dat zijn betovergrootvader ooit de oversteek had gewaagd van Tunesië naar Zuid-Italië, om daar... inderdaad: een talmoedschool te stichten.

Op de bres voor de Bijbel

Zo blijken er maar liefst twee vroege getuigenissen te zijn voor de 'rabbijnse kolonisatie' van Mediterraan Europa vanuit de Maghreb. Daarmee hebben Edrei en Mendels natuurlijk nog niet meteen gelijk. Maar gelukkig blijkt er na enig verder speurwerk in de Sefardische bronnen nog wel wat aanvullend bewijs voor hun stelling te vinden. Die bronnen bevatten namelijk verschillende aanwijzingen voor een *written torah Judaism*, dat zich in Spanje langer lijkt te hebben gehandhaafd dan elders in de Europese Diaspora. En dat een al te vanzelfsprekende suprematie van de rabbijnse leer soms danig in de weg lijkt te hebben gezeten.

Abraham ibn Dauds Boek van de Traditie, bijvoorbeeld, was in 1161 geschreven ter verde-

diging van de rabbijnse regels tegen de zogenaamde Karaïeten, een stroming binnen het Jodendom die alle nabijbelse leer categorisch afwees. Ook tijdgenoot Abraham ibn Ezra haalt in zijn Tora-commentaar met regelmaat hard uit naar collega's (Sadduceeën, noemt hij ze), die het wagen de Talmoed in twijfel te trekken. En in 1403 graaft hofastroloog Profiat Duran de strijd-bijl nog maar eens op, maar dan namens het pro-Bijbelse kamp. De grootscheepse vervolgingen in het jaar 1391, die de opmaat zouden vormen voor een eeuw van dwangbekering en Inquisitie, hadden zijns inziens voorkomen kunnen worden als de joden van Catalonië de mondelinge *tora* hadden gelaten voor wat hij was, en zich wat meer in de Tora van Mozes hadden verdiept.

'In ons deel van de ballingschap zijn de deuren van het Heilige Boek gesloten,' schrijft Duran in de inleiding van zijn Bijbelse grammatica. 'En omdat we onze kaarsen hebben gedoofd en er niet meer uit leren, is God in heilige toorn ontstoken en heeft Hij ons aan de heidenen overgeleverd. Wie weet zijn de gemeenschappen van Aragon, de bloem van Sefarad, wel aan het leed ontsnapt omdat ze 's nachts samen waakten en Psalmen zongen...' Profiat Durans pleidooi voor de Bijbel, ten koste van de Talmoed, stond anno 1403 dus niet helemaal op zichzelf, maar werd gesteund door de joden van Aragon, die in tijden van nood Tehillim reciteerden. We moeten ons dan ook misschien niet verbazen dat, nog geen eeuw eerder, de *Asjkenazische* Rabbi Asjer (de illustere *Rosj*) was aangesteld als hoofd van de *jesjiva* in het Castiliaanse Toledo. Alweer een import-rabbijn. Zijn er misschien typisch Iberische omgevingsfactoren aan te wijzen die dit gebrek aan inheemse Sefardische affiniteit met het rabbijnse *lernen* althans deels kunnen verklaren?

De moraal van 'het Binnenhof'

Voor een rake typering van het joodse leven in al-Andalus kunnen we wederom terecht bij Abraham ibn Daud. 'Elke dag,' schrijft hij in het al eerder genoemde laatste hoofdstuk van *Sefer ha-Kabbala*, 'reden er zevenhonderd joden, getooid met de tulband van de islamitische ambtenaren, in zevenhonderd rijtuigen, naar (het regerings-centrum in) Madinat az-Zahira.' Ibn Dauds eigen nostalgie naar de 'verloren bruid van al-Andalus' zal deze passage zeker rooskleurig hebben bijgesteld. Maar net als de anecdote van de vier rabbijnen is zijn korte karakterisering van de joodse *upper class* voor de historicus alleszins bruikbaar.

Die joodse elite, zo lezen we, had een belangrijk aandeel in het dagelijks bestuur van de stadsstaat Cordoba, waar we ons de Madinat az-Zahira zo'n beetje als het Binnenhof moeten voorstellen. En al waren ze *dhimmis* (een gedoogde religieuze minderheid met beperkte privileges), toch waren ze uiterlijk niet van moslims te onderscheiden. Hun tulband was niet kleiner dan die van hun Arabische collega's, en net als die collega's mochten ze per koets forensen – in plaats van te voet of per ezel, zoals de *dhimmi*-regels het graag zagen. Moderne auteurs hebben deze relatieve gelijkwaardigheid vaak toegeschreven aan de uitzonderlijke tolerantie van de zittende islamitische heersers. Maar tolerantie is een modern begrip, en de werkelijkheid was een stuk prozaïscher: die heersers, zo weten we, namen het zelf ook niet zo nauw met de religieuze wetten en regels van de nog jonge Islam.

De dynastie van de Oemajjaden, die tot het jaar 1031 de scepter zwaaiden over de Andalusische stadsstaten, identificeerde zich vóór alles met de Arabische cultuur, de *Arabijja*, en pas in tweede instantie met de Islam. Ze kenden geen *khalief* (formeel een opvolger van de Profeet Mohammed) maar een koning, en gaven de voorkeur aan de pre-islamitische Bedoeïenenpoëzie boven Koranstudie. Als ze niet achter hun bureau zaten, beoefenden hun ambtenaren de zogenaamde *adab*, een soort literaire etiquette waarin het Arabisch centraal stond, van kalligrafie, via grammatica en poëzie, tot het roddelen over bekende schrijvers en hun boeken. Op de vele recepties werd naarstig tegen elkaar opgeboden: wie kon uit de losse pols het mooiste gedicht verzinnen over wijn, vrouwen, de oorlog of de dood, de vier – inderdaad niet allemaal even islamitische – hoofdthema's van de middeleeuwse Arabische poëzie? Sommige dichters bereikten zo'n legendarische status, dat ze zelf onderwerp van imitatie werden. De joodse hofdichter Mozes ibn Ezra (d. 1138), bijvoorbeeld, dankte zijn carrière aan het feit dat hij op het juiste moment een Judah Halevi-wedstrijd had gewonnen.

Joden bewogen zich dus vrijelijk in deze competitieve bestuurs- en borrelcultuur. Maar de Arabische lat lag hoog. Te hoog voor de gemiddelde joodse ambtenaar, die het klassieke Koran-Arabisch in de regel minder goed beheerste dan zijn moslim-collega's. Van de weeromstuit ontwikkelden de joden daarom een eigen, Hebreeuwse *adab*. Daarin werden, net als in het Arabische model, de tragiek van de dood,

de prijs van de oorlog, de zinnelijke geneugten van de liefde, en de glans van de wijn in de kristallen bokalen bezongen, maar dan in louter Bijbelse bewoordingen. Aan Psalmen of Spreuken waagde men zich niet. Die genres golden als on-Arabisch, en waren voorbehouden geweest aan David, Salomo en de Levieten in het inmiddels lang-verwoeste Jeruzalem.

Toch presenteerden de middeleeuwse *gentlemen-poets* zichzelf graag als de directe erfgenamen van die Bijbelse aristocratie. Zie het nu volgende citaat, ontleend aan een gedicht waarin de zojuist genoemde Mozes ibn Ezra verslag doet van een avondje netwerken aan het Oemajjadische hof. Aan het eind typeert hij zijn flirt met de mooie jonge serveerster, die na de receptie in haar kamer op hem wacht, in opvallend Bijbelse termen:

Dit zijn 's werelds genoegens, neem je deel
zoals van de Ram van de Priesterwijding.

Krachtens het recht
komt het je toe, zoals vroeger aan de leiders
van het volk.

Aarzel niet lippen en mond te kussen,
tot je je deel krijgt: borst en dij.

Mozes ibn Ezra verwijst in deze regels naar de ram voor het wijdingsoffer, dat in Leviticus 8 wordt beschreven en waarvan blijkens vers 31 door Aharon en zijn zonen tijdens hun inwijding mocht worden gegeten. Het feit dat Ibn Ezra een twijfelachtige amoureuze escapade in zulke 'heilige' termen durft te verwoorden, zegt iets over de godsdienstige moraal in Oemajjadische hofkringen: het rabbijnse ideaal van kuisheid was er blijkbaar ver te zoeken, evenals censuur door het religieuze establishment. Even betekenisvol is het, dat Ibn Ezra zichzelf in deze regels naar voren schuift als *de* opvolger van de Bijbelse priesterklasse, het joodse leiderschap in pre-rabbijnse tijden. Het lichaam van een mooie vrouw komt hem toe zoals vroeger de offerram aan God en Zijn priesters. Noem dat maar geen overmoed: Ibn Ezra's zelfbewustzijn lijkt omgekeerd evenredig aan zijn identificatie met de rabbijnse normen en waarden. En dat alles in zuiver Bijbels Hebreeuws. Het publiek zal overigens hebben genoten: prachtige taal, spitse humor, een saillante *pointe* – Ibn Ezra had zijn meesterschap maar weer eens bewezen.

De lange arm van de Schrift

Eén scabreus versje maakt uiteraard nog geen

sluitend bewijs. Maar samen met al die honderden andere gedichten lijkt het *weer* een indicatie van de prominentie van de Bijbel in de Iberisch-joodse cultuur, tegenover de relatief bescheiden aanwezigheid van de rabbijnse taal, moraal en thematiek in diezelfde bronnen. Ook Profiat Duran, die in 1403 de Bijbel promootte als remedie tegen christelijke vervolging, is daarvan een voorbeeld. Misschien mogen we in deze context zelfs Maimonides' fameuze *Misjnee Tora* noemen, de uiterst beknopte Recapitulatie van de Joodse Wet, waaruit de grote filosoof resoluut alle halachische discussies had geschrapt. Buiten Spanje is hem dat op veel kritiek komen te staan; Maimonides zelf maakte weinig woorden vuil aan zijn consequente gebrek aan eerbied voor de rabbijnse autoriteit.

Een veel later, in zekere zin wat alledaagser voorbeeld van de centraliteit van de Bijbel vinden we in de archieven van de Spaanse Inquisitie, lang nadat de joden in 1492/97 uit Spanje en Portugal waren verdreven. Op een lijst van personen die in 1625 in de *auto-da-fé* van Coïmbra terechtgesteld zouden worden, vinden we een zekere Francisca Brandoa, een Nieuw-Christen (*christam nova*) van 51, die ervan werd beschuldigd heimelijk Pesach te hebben gevierd. De lijst biedt wonderlijk genoeg zelfs enig inzicht in de manier waarop zij en andere 'personen van de joodse natie' (*personas de sua naçam*) het feest hadden ingericht. Staand, op blote voeten en met een staf in de hand hadden ze het lam en de ongezuurde broden genuttigd. Dat klinkt niet bepaald naar een sederavond zoals we die kennen, waar geleund op de linkerzij wordt gegeten en, niet in de laatste plaats, gedronken, gepraat en gezongen. In plaats daarvan volgde Francisca de aanwijzingen in Exodus 12 vers 11: 'Zo moeten jullie het [uittochtsmaal] eten: met je gordel om, je sandalen aan, en je staf in de hand, in grote haast.'

Het is natuurlijk mogelijk dat deze groep crypto-joden niet langer over een Haggada beschikte. Maar zelfs dan was het Exodus-ritueel een wel heel extreem alternatief voor de rabbijnse seder. Pesach is immers bij uitstek een feest van familietradities, die ook in crypto-joodse kringen vaak verbazend goed bewaard bleven. Misschien kunnen we de beschuldiging aan het adres van de onfortuinlijke Francisca Brandoa daarom lezen als een zoveelste aanwijzing voor 'de lange arm van de Schrift' in het Spaanse Jodendom? Een traditie die met de komst van de Portugese joden naar het Humanistische Amsterdam van de Gouden Eeuw overigens alleen maar sterker zou worden...

Na oogsten komt dorsen

Door Peter van 't Riet

Oogsten speelt een belangrijke rol in de bijbel. Er werd geoogst in voorjaar en najaar. Het was een tijd van vreugde, waarvan de symboliek verbonden is met het aanbreken van de messiaanse tijd. Maar na het oogsten volgde het dorsen van graan en het persen van druiven en olijven: koren en sap moesten immers van het kaf en het vruchtvlees gescheiden worden! De symboliek van dorsen en wannen is dan ook verbonden met de “dag des oordeels”, de schifting van goed en kwaad.

Oogsten is in de bijbel niet alleen een economische maar ook een religieuze en maatschappelijke activiteit. Het gaat om handelingen waarin God en de medemens voortdurend partij zijn. Om te beginnen moest op de akkers de “hoek van het veld” ongemaaid blijven voor de armen. Ook moesten aren die bij het oogsten op de grond vielen, blijven liggen voor de “nalezing door de armen”. Daarna was God aan de beurt. In de Tora is al het land van Hem en dus ook alles wat het voortbrengt. Vandaar dat de eerstelingen van de oogst aan Hem werden “teruggebracht” in de tempel als erkenning van Zijn koningschap. Vervolgens werd de eerste tiende van de oogst afgezonderd voor de levieten en de priesters om hun werk in de samenleving en het heiligdom te kunnen doen. Tempel- en offerdienst vormden daar een “theologie van daden” – het zichtbaar maken van Israëls geloof – zoals het jodendom dat vandaag ook zonder tempel nog altijd is. Tot slot werd er een tweede tiende van de oogst afgezonderd alweer voor de armen maar ook om pelgrimsreizen naar Jeruzalem te kunnen maken. Wat overbleef was voor de landbouwer zelf. Oogsten heeft in de Tora dus alles te maken met godsbesef en medemenselijkheid.

Ook in de bijbels-joodse kalender speelt oogsten een belangrijke rol. Pèsach (pasen) in het vroege voorjaar is het feest van de gersteoogst. Op de tweede dag van Pèsach werd in de tempel in Jeruzalem de eerste gersteschoof (de eersteling) aan God aangeboden. Op die dag begon de omertelling (“schoventelling”): elke dag werd namens het volk een nieuwe schoof naar de tempel gebracht, vijftig dagen lang. Op de vijftigste dag was het Sjavoe’ot (wekenfeest/pinksteren), dan begon de tarweoogst. Op Sjavoe’ot werd en wordt in de synagoge het boek Ruth gelezen, een oogstverhaal bij uitstek met messiaanse trekken. En dan was er na de zomer nog Soekkot (loofhuttenfeest), het feest van de druivenoogst.

Zeven dagen lang werd een deel van de dag in loofhutten doorgebracht. Nu nog is dat zo in Israël: in de eigen tuin, op het balkon, in het stadspark, op het terras voor het café, op het plein bij het stadhuis, mooi om eens mee te maken.

Opmerkelijk is dat alle drie genoemde feesten pelgrimsfeesten zijn. In Jezus’ tijd stroomden jaarlijks honderdduizenden joden vanuit de hele wereld naar Jeruzalem om in en rond de tempel de vieringen mee te maken. Al weken van te voren reisden grote groepen over land en over zee om op tijd aanwezig te zijn, om de ceremonies te kunnen uitvoeren en om Tora te studeren bij de joodse leraren die in de zuilengangen van de tempel hun leerhuizen hadden. Ook deze “oogst van pelgrims” werd drie keer per jaar in Jeruzalem binnengehaald en was belangrijk voor de verspreiding van Torakennis onder de joden in de hele wereld. Maar na oogsten kwam dorsen, want de pelgrims konden na het feest veel juridische kwesties voorleggen aan de gerechtshoven in Jeruzalem.

Dit alles is de achtergrond van Jesaja’s visioen over het komende vrederijk (Jesaja 2:2-4): “En het zal geschieden in het laatste der dagen: dan zal de berg van het huis van de Eeuwige vaststaan [...] en alle volken zullen daarheen stromen en zeggen: Komt, laten wij opgaan naar de berg van de Eeuwige, naar het huis van Jakobs God, opdat Hij ons zal leren over zijn wegen en opdat wij zijn paden bewandelen. Want uit Sion zal de Tora uitgaan en het woord van de Eeuwige uit Jeruzalem.” Jesaja zag een “oogst van volken” die wordt binnengehaald om Tora te leren. Maar hij zag ook dat na de oogst het dorsen komt, want hij vervolgt met de woorden: “En Hij zal rechter zijn tussen volk en volk en rechtspreken over machtige natiën.” Tora leren en naleven brengt immers ook aan het licht wat kaf en wat koren is om van elkaar te scheiden. Pas als die fase doorlopen is, kan het vrederijk werkelijk tot bloei komen: “Dan zullen zij hun zwaarden tot ploegscharen omsmeden en

hun speerpunten tot sikkels. Geen volk zal tegen een ander volk het zwaard opheffen, zij zullen de oorlog niet meer leren." Het is een eeuwenoud en tegelijkertijd nog zeer actueel visioen. Helaas is het nog altijd niet zover. Dat kunnen we dagelijks zien als we in de wereld om ons heen kijken. Er

moet nog veel geogst en nog veel gedorst worden. Er moet nog veel Tora worden geleerd.

Dit artikel werd eerder gepubliceerd in Gaandeweg, oktober/november 2013, periodiek van de PKN in Zwolle.

JUDAICA-AGENDA – Najaar 2013

9-10-2013 - Lezing Archeologie in Israël

Lezing door mevr. D. Zohar. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel-Hirschstraat 8. Tijd: 19.30 uur. Toegang voor niet-leden: €3,-.

13-10-2013 - Tentoonstelling

"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: €4,00 (jeugdigen met korting)

10-11-2013 - 15de Samuel-Hirschlezing

Vijftiende Samuel-Hirschlezing. De gegevens vindt u elders in dit bulletin. Organisaties: Stichting Judaica Zwolle en Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8. Tijd: 11.00 tot 12.30 uur.(10.30 uur zaal open) Toegang: €10,- aan de zaal.

10-11-2013 - Tentoonstelling

"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Organisatie: Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel-Hirschstraat 8. Tijd: 13.30 uur. Toegang: €4,00.(jeugdigen met korting)

20-11-2013 - Lezing Waterproblematiek in en rond Israël

Lezing door de heer H.W.H.A. Donkers. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30 uur. Niet-leden: €3,-.

29-1-2014 - Lezing De "Nieuwe historici"

Lezing over de "nieuwe historici", een alternatieve kijk op de Israëlische geschiedenis, door Dr. Bart Wallet. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30 uur. Toegang: Niet-leden: €3,-.

BIBLIOTHECARIA

In het leslokaal van de Stichting Judaica bevindt zich een kleine bibliotheek met boeken en andere materialen over het Jodendom en aanverwante onderwerpen. De collectie omvat onder andere verscheidene titels die gebruikt kunnen worden als aanvullend materiaal voor de cursussen van de Stichting Judaica. Regelmatig worden nieuwe titels toegevoegd, verkregen door schenkingen of aankoop. Hier volgen enige leessuggesties voor het komend cursusjaar 2013-2014.

Vrij leerhuis 1 – Het mensbeeld in de Thora

- Zonder Tora leest niemand wel./ door Wil Barnard en Peter van 't Riet. Plaatscode 213 BARN
- Zet een haag om de Tora/ door Peter van 't Riet. Plaatscode 213 RIET
- De Tora vandaag/ door Pinchas H. Peli. Plaatscode : 213 PELI
- Tora met hart en ziel/ door Maarje van Tijn. Plaatscode 213 TIJN
- Tora : een belevenis/ door Benjamin Heijl. Plaatscode 213 HEIJ

Korte Cursus 1 – Inleiding in het denken van de

- Talmoed : over Hillel en Sjammai
- De Talmoed geanalyseerd/ door D. Evers. Plaatscode : 213 EVE
- Inleiding in de Talmoed/ door J.L. Palache. Plaatscode 213 PALA

Korte cursus 2 – Joodse cultuur tussen Bijbel en Misjna : de eerste 500 jaar

- Bronnen voor de studie van de wereld van het vroege christendom/ door P. W. van der Horst. Plaatscode : 238.2 HORS

Joodse humor 7 (Is Jewish humour different?)

Door Peter van 't Riet

Een atheïstisch geworden jood in New York stuurt zijn dertienjarige zoon naar het prestigieuze Trinity College in die stad. Voor een atheïst, meende hij, mag religie immers geen punt zijn. Na de eerste schooldag komt zijn zoon opgewonden thuis en vraagt aan zijn vader: 'Pap, weet jij eigenlijk wel wat Trinity betekent? Het betekent: God de Vader, God de Zoon en God de heilige Geest!' Zijn vader is even van de kaart, maar antwoordt dan ad rem: 'Jongen, luister goed. Er bestaat maar één God en in die God geloven wij niet.'

Christenen zijn geneigd een atheïstische jood een "ex-jood" te noemen¹, maar zelfs een atheïstische jood is een jood, niet omdat hij niet in goden gelooft, maar omdat hij niet in de ene God van Israël gelooft. Of de buitenstaander en hijzelf dat nu leuk vinden of niet, hij hangt een joods atheïsme aan. Joodse humor kan dus ook gaan over zaken die buiten het jodendom lijken te staan, maar er desondanks door de ontkenning binnen vallen. Is joodse humor anders dan andere humor?

Om die vraag te kunnen beantwoorden zou men niet alleen veel joodse humor bestudeerd moeten hebben, maar ook veel niet-joodse uit allerlei culturen. Men moet daar waarlijk "humoroloog" voor zijn en dat ben ik niet. Toch ben ik nieuwsgierig naar het antwoord op die vraag. De combinatie van humor en een bepaald volk levert niet voor elk volk een geijkte term op. De term 'joodse humor' is dat wel, maar hoort u wel eens spreken over 'Franse humor' of 'Russische humor'? Ik houd me aanbevolen, maar ken de uitdrukkingen niet. 'Nederlandse humor'? Ook niet echt. Wel kennen we in onze taal de term 'onderbroekenlol' en dat woord komt inderdaad vaak bij me boven als ik op TV bij bepaalde omroepen Nederlandse caberetiërs bezig zie. Toch is er dicht bij huis een uitzondering op deze

internationale humorloosheid: de Engels humor, die is wel vermaard. En daarom zal ik de vraag waarmee ik begon toespitsen: Is joodse humor anders dan Engelse humor?

Over 'The English' zijn heel wat boeken volgeschreven meestal in het Engels. Die boeken bevatten vrijwel altijd een hoofdstuk over 'English humour'. Ik beperk me hier tot *The English* van J.B. Priestly (Penguin Books, 1975) en *Watching the English: The Hidden Rules of English Behaviour* geschreven door Kate Fox (Hodder Paperback, 2005). Priestley begint zijn verhandeling over 'Englishness in humour and hobby' (p. 156 e.v.) met op te merken dat buitenlanders heel vaak de humor van de Engelse humor niet inzien, omdat het meestal een erg nationale humor is die zijn oorsprong vindt in *Englishness*. Dat is dus al een verschil met joodse humor die voor een groot deel ook toegankelijk is voor buitenstaanders. Vervolgens beschrijft Priestly hoe het gevoel voor ware Engelse humor al in de kindertijd ontstaat door komische karakters te bestuderen zoals wonderlijke familie vrienden, ouderwetse verwanten, oud-tantes etc. Die zijn allemaal zo geheel zichzelf en lijken zo op toneelspelers in een blijspel dat zij vanzelf bij kinderen het gevoel voor humor opwekken. Ware humor is volgens Priestley 'open-ended' en vermijdt 'gesloten rationale systemen die mensen doen geloven dat ze alles weten over alles'. Trots is tegelijk de vijand en het slachtoffer van humor. In

---

¹ Zoals P. Chatelion Counet, *Genie of misgeboorte* : Zeven vooroordelen over de apostel Paulus, Katholieke Bijbel Stichting, 's-Hertogenbosch, 2009, p. 38 (waar ik deze witz tegenkwam).

tegenstelling tot de satirici die mensen belachelijk maken op grond van hun vaststaande waarden en opvattingen (vult u maar verschillende Nederlandse cabaretiers in), houdt de humorist er een bredere blik op na met meer ruimte voor dubbelzinnigheid, tegenspraak en zelf mysterie. De humorist is toleranter, maakt gebruik van de glimlach in plaats van het uitlachen en vertoont acceptatie voor allerlei soorten mensen. Hoe wonderlijk mensen ook mogen lijken, ze zijn menselijke wezens die het leven met ons delen.

Op die humoristische manier heeft Shakespeare menig karakter in zijn stukken tot leven gewekt, karakters die overigens vaak zeer serieuze personen zijn die in hun rol geen enkele bedoeling hebben grappig te zijn, maar het juist daarom zijn. De ware humorist vertoont een zekere mate van genegenheid voor zijn karakters, er klinkt geen minachting door in wat hij over ze vertelt. Aldus Priestley. Een mooie uiteenzetting over humor, dat wel, maar wat is er typisch Engels aan? Priestly laat veel voorbeelden en tegenvoorbeelden van humor uit de Engelse literatuur en het Engelse toneel de revue passeren, helaas zonder veel tekstfragmenten. Daarvoor zijn alle voorbeelden teveel ingebed in het grotere geheel van romans, novellen en toneelstukken. De korte witz met de scherpe pointe, die karakteristiek is voor de joodse humor, mist men in dit boek. Wat Priestly beschrijft zou men karakterologische humor kunnen noemen: humoristische karakters of typetjes waarin Koot en Bie zo sterk waren (dat was inderdaad humor!).

Van een heel andere kant benadert Kate Fox het verschijnsel 'Engelse humor', namelijk de humor in het dagelijks leven van de Engelsen (p. 61 e.v.). Volgens Fox is humor alomtegenwoordig onder Engelsen, humor regeert oppermachtig, het dringt door in elk aspect van het Engelse leven en de cultuur. Zij rapporteert menig patriottische poging te bewijzen dat het Engelse gevoel voor humor uniek is en superieur aan dat van alle andere volken, een soort wereldmonopolie, tenminste op sommige soorten humor: de highclass humor en wel speciaal "wit and irony". Fox zelf zoekt het meer in de waarde die door Engelsen aan humor wordt gehecht in de cultuur en in de sociale omgang dan in de humor zelf. In andere culturen is er een tijd en een plaats voor humor, maar in Engelse conversatie is er voortdurend een onderstroom van humor. Men kan nauwelijks 'hello' zeggen of met elkaar over het weer

spreken, of men zal proberen er een grapje, een plagerijtje, ironie, understatement, humoristische zelfberisping, milde spot of quasi-domheid in te leggen. Humor is de 'default mode' die een Engelsman niet willekeurig hoeft aan te zetten en die hij niet uit kan zetten. Men mag in conversatie wel serieus maar niet plechtstatig zijn, wel oprecht maar niet zwaar op de hand, een onderscheid dat cruciaal genoemd wordt voor het begrijpen van wat Englishness is: "the Importance of Not Being Earnest". "Self-importance" is uit den boze. Aldus Fox. Ook nu geen witz met pointes over Engelsen of over typisch Engelse situaties, opvattingen en gedragingen. Wat Fox beschrijft zou je 'conversationale humor' kunnen noemen, een wijze van spreken, van converseren, van discussiëren en ook van speechen.

Maar Engelse humor heeft nog meer te bieden. "Staat een Engelsman in zijn eentje op de bus te wachten. Vraagt hij zich af achter wie hij moet aansluiten." Niet van Priestly of Fox, maar van schrijver dezes. De Engelse humor kent weldegelijk ook de joke, zoals de joodse humor de witz kent. Zoek in Google op 'English humour' en je zult een oceaan van jokes vinden. Een speciaal type is de sick joke (zie bijv. www.sickipedia.org). Inhoudelijk is er meestal niets typisch Engels aan. Wel maken ze veelvuldig gebruik van woordspelingen in de Engelse taal, zoals deze: "My wife divorced me because of my tennis obsession. Now I take her to court." Dat valt dus niet in het Nederlands te vertalen: de joke drijft geheel en al op de woordspeling 'court', maar verder is er weinig Engels aan.

Wat is nu het verschil tussen joodse humor en de Engelse humor zoals Priestly en Fox die beschrijven? Die zit hem vooral in de aard van de context. Humor kan niet zonder context. De handelende en sprekende personen hebben een context nodig willen hun woorden en daden grappig zijn. In de witz waarmee ik deze aflevering begon wordt die context gevormd door de vader die zowel jood als atheïst is, door het Trinity College in New York, door de eerste schooldag (de tweede komt al niet meer in aanmerking), door de dertienjarige zoon en zijn opwindende over de inconsistentie van zijn vaders gedrag. Alleen tegen die achtergrond kan de inconsistentie van vaders antwoord de pointe vormen die de plotselinge switch en het doorbreken van de lach teweeg brengt. Joodse humor is vooral anekdotische humor waarin het

verhaal zelf de context meebrengt. Bij Priestly's karakterologische humor daarentegen is het de brede entourage van het toneelstuk, de novelle of de roman die de context oproept en die niet in een notedop is te verhalen. Daaraan ontlelen de figuren hun grappigheid. Bij Fox's conversationele humor wordt de context bepaald door de situatie of de omgeving waarin de gesprekspartners elkaar ontmoeten, een context die meestal impliciet blijft en door de gesprekspartners moet worden aangevoeld. In joodse humor zijn gesprekken onderdeel van de witz waarin de context tevoren is neergezet.

Minder groot is het verschil tussen de Engelse joke en de joodse witz. Beide zijn min of meer anekdotisch, waarbij de Engelse joke mijns inziens meer neigt naar de conversationele humor à la Fox: een of twee korte zinnen die door een woordspeling gedragen worden. Dat komt omdat de Engelse joke het vooral moet hebben van de dubbelzinnigheden in de Engelse taal. De joodse

witz daarentegen moet het vooral hebben van de dubbelzinnigheden in het joodse leven (een atheïstische jood!). Zij brengt meestal eerst een joodse context aan waarin vervolgens de grappige gebeurtenis zich afspeelt. Ook veel Engelse jokes werken met context, maar die is dan ontleend aan het gewone leven in een niet-joodse maatschappij. Ook die kent dubbelzinnigheden, maar de typisch joodse dubbelzinnigheden ontbreken daarin.

Is er verschil tussen joodse en niet-joodse humor? Oordeelt u zelf over de volgende witz uit de Encyclopedia of Jewish Humor (Henry D. Spalding, New York, 1969):

“Zegt de baas: ‘Hoe vaak moet ik je nog vertellen niet te redetwisten met de klanten? Je moet zo langzamerhand ons beleid toch kennen: de klant heeft altijd gelijk.’ Antwoordt de bediende: ‘U snapt het niet, baas. Deze klant bleef maar beweren dat hij ongelijk had!’”

15e Samuel-Hirschlezing op zondag 10 november 2013

Religie achter de voordeur?

De plaats van religie in de samenleving staat in toenemende mate ter discussie. Godsdienst wordt op last van een seculiere overheid steeds meer als een privézaak beschouwd. Je mag best geloven, maar dan wel achter de voordeur. Godsdienst hoort niet thuis in het publieke domein. Deze opvatting blijkt in de praktijk niet houdbaar en doet de samenleving geweld aan.

De lezing wordt uitgesproken door rabbijn Lody B. van de Kamp en begint om 11.00 uur. Van 12.00 tot 12.30 uur is er gelegenheid vragen te stellen en met de spreker in discussie te gaan. De toegangsprijs is € 10,- aan de zaal. Na afloop kunnen belangstellenden tegen extra betaling deelnemen aan een rondleiding door de synagoge.

Rabbijn van de Kamp is in 1948 geboren te Enschede en heeft na de middelbare schoolopleiding gestudeerd aan de talmoedhogescholen in Montreux (Zwitserland) en Londen. In 1978 verkreeg hij de rabbinale bevoegdheid. Na aanvankelijk gewerkt te hebben in Londen, keerde hij naar Nederland terug in 1981. Hij was eerst voor een periode van zeven jaar als rabbijn bij de Joodse Gemeente Den Haag, vanaf 1988 als

rabbijn verbonden aan de Joodse Gemeente Amsterdam tot 1994, daarna rabbijn van de Joodse Gemeente Rotterdam. Meer informatie over de lezing en over rabbijn Van de Kamp kunt u vinden op de website www.judaica-zwolle.nl.

Stichting Zwolse Stolpersteine opgericht

Op 1 maart 2013 werd de Stichting Zwolse Stolpersteine opgericht. De Stichting Zwolse Stolpersteine stelt zich statutair ten doel: "Het doen plaatsen van Stolpersteine voor in de Tweede Wereldoorlog omgebrachte joodse Zwollenaren en voorts al hetgeen met één en ander rechtstreeks of zijdelings verband houdt of daartoe bevorderlijk kan zijn, alles in de ruimste zin des woords."

De Stichting heeft haar doel bereikt als voor alle Zwolse Holocaustslachtoffers struikelstenen zijn gelegd. Een termijn daarvoor is nog niet bepaald, maar het is wel de bedoeling in april 2014 de eerste, ongeveer vijftig stenen te leggen.

Wat zijn Stolpersteine?

Het project Stolpersteine is een initiatief van de Duitse kunstenaar Gunter Demnig (Berlijn, 1947). Hij brengt gedenktekens aan vóór de huizen van mensen die door de nazi's werden verdreven, gedeporteerd, vermoord of tot zelfmoord gedreven. Demnig noemt ze Stolpersteine, omdat je er, in figuurlijke zin, over 'struikelt' met je hoofd en je hart en omdat je je moet bukken om de tekst te kunnen lezen. 'Een mens is pas vergeten, wanneer zijn naam is vergeten,' citeert hij de Talmoad. Op de struikelstenen (10 x 10 cm) zijn in een messing plaatje de achternaam, de voorna(a)m(en) of de initia(a)l(en), de geboortedatum, eventueel de deportatiedatum, en de plaats en datum van overlijden van de slachtoffers gestanst. In Nederland kennen al circa 75 plaatsen deze stenen, waaronder in Overijssel Almelo, Borne, Enschede, Haaksbergen, Hardenberg, Hof van Twente, Kampen, Ommen, Rijssen-Holten en Wierden. Ook in Meppel en Hattem werden Stolpersteine aangebracht.

Twee Stolpersteine in de Gemeente Hattem.

Zwolse Stolpersteine

De Gemeente Zwolle heeft aangegeven mee te willen werken aan het project door de plaatsing van de stenen in de openbare ruimte mogelijk te maken. Daarbij wordt er vanuit gegaan dat eventuele nabestaanden geen bezwaren hebben en dat de Stichting contact zoekt met de huidige bewoners van de huizen waarvoor de stenen gelegd zullen worden. Ook moet het technisch mogelijk zijn de stenen te leggen. Niet alle huizen die in aanmerking komen bestaan nog. In dat geval zal een passende oplossing in de buurt van de locatie gezocht worden. De Stichting draagt zorg voor het historisch onderzoek en de organisatie van het daadwerkelijk vervaardigen en leggen van de gedenksteden. Kunstenaar Gunter Demnig zorgt voor productie en plaatsing van de stenen. In het verlengde van de plaatsing geeft de Stichting waar mogelijk bekendheid aan de persoonlijke geschiedenis van de slachtoffers. De Stichting heeft niet het voornemen eigen publicaties, tentoonstellingen en dergelijke tot stand te brengen. Wel zal zij derden daartoe stimuleren, onder andere door de verzamelde informatie op geëigende, openbaar toegankelijke (digitale) plekken onder te brengen.

Bestuur en medewerkers

Het bestuur van de Stichting bestaat uit de volgende vrijwilligers: Jaap Hagedoorn (voorzitter), Piet den Otter (secretaris), Wim Coster (tweede secretaris), Martin Hemmink (penningmeester). Naast bestuursleden kent de Stichting andere vrijwilligers voor diverse werkzaamheden. Momenteel zijn dit: Marco Groen en Mirjam Kam (opsporen van nabestaanden en andere familieleden), Paul Harmens (informatie vanuit de Stichting Zwolle 1940-1945), Wim Huijsmans (onderzoek adressen) en Peter van 't Riet (website).

Voor meer informatie over de stichting en haar activiteiten kunt u terecht op de website www.stolpersteine-zwolle.nl.

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. Een jaargang loopt van oktober t/m juli. De abonnementsprijs bedraagt € 8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- J.J. Dekker (secretaris)
- Mw. R.J.S. Hamburger (coördinator rondleidingen en tentoonstelling)
- Mw. J.J. Hansma (bibliothecaris)
- Mw. J. van Harten-Wondergem (administrateur)
- D. Klasen (cursuscoördinator)
- W.H. Neevel (voorzitter)
- Mw. S. Prins (penningmeester)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mw. J. van Harten-Wondergem (038-4651347) of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. J.J. Hansma.

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd.

De Stichting werkt bij gelegenheid samen met: de Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, en andere regionale en landelijke organisaties met een soortgelijke doelstelling.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op girorekening 259272 t.n.v. Stichting Judaica Zwolle te Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt 1 januari 2014. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van december te zijn ingeleverd via info@judaica-zwolle.nl.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Mieke van Harten-Wondergem te Zwolle. Zij is te bereiken via tel.nr. 038-4651347 of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet en Wim Neevel. Verspreiding: Geesinus en Astrid Kruithof. Abonnementen en jaargangen lopen per cursusjaar (september t/m juli). Opzeggingen zijn alleen mogelijk m.i.v. een nieuwe jaargang.

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwkah Hamburger (voorzitter), Hanneke Brem, Michel Canter, Marguerite Groot-Segond, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Astrid Rodrigues Pereira, Caroline Rouwendal-Estoppey.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Johan Dekker (secretaris), Arie Driesprong, Henrike de Graaf, Riwkah Hamburger, Jeannette Hansma, Mieke van Harten-Wondergem, Dick Klasen, Wim Neevel (voorzitter), Wil Wolters.

E-MAIL EN WEBSITE

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Via dit e-mailadres kan men toezending van het cursusprogramma of andere informatie vragen. De website wordt onderhouden door Peter van 't Riet. Vragen over de inhoud van de website kan men stellen aan het bestuur via ons mailadres info@judaica-zwolle.nl.

RONDLEIDINGEN IN SYNAGOGES

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle met bezoek aan de tentoonstelling voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via info@judaica-zwolle.nl. Entree: €4,00 voor volwassenen (kortingen voor jeugdigen).